

РОБОТА НАД МОВНИМ ОБРАЗОМ МАТЕРІ В КОНТЕКСТІ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

of the future engineer in the process of professional training in a higher technical educational institution]. Zaporizhzhya: Article, pp.146–158. [in Ukrainian].

9. Prighodiy, M.A. & Vasiuchenko, P. V. (2010). *Formuvannia modeli fakhivtsia – osnova maibutnoi profesiinoi diialnosti ta efektyvnoi pidhotovky do nei* [Formation of a model of a specialist is the basis of future professional activity and effective preparation for it]. [Electronic resource]. Access mode: http://www.confcontact.com/20100916/pe_prigod.htm. [in Ukrainian].

10. Prighodiy, M.A. (2014). *Vyznachennia teoretychnykh aspektiv zmistu komunikatsiinoi kompetentnosti suchasnoho fakhivtsia* [Definition of contents theoretical aspects of communication

competencies of modern specialist]. Chernighiv: Article, pp. 391–396. [in Ukrainian].

11. Shapoval, N.G. (2008). *Osnovy arkhitekturnoho formoutvorennia: navch. posib.* [Fundamentals of architectural shaping]. Kyiv: Manuscript, p. 448. [in Ukrainian].

12. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (1983). Moscow: Dictionary, p. 382.

13. Khalylova, S.E. (2014). Porivnialnyi analiz umin proektuvannia, konstruiuvannia i modeliuvannia [Comparative analysis of designing, designing and modeling skills]. *Scientific Bulletin of NUBiP of Ukraine. Series: Pedagogy, Psychology, Philosophy*. Kyiv: Article, pp. 403–408. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.06.2018

УДК 811.161.2'21

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.140515>

Софія Дунас, магістрантка факультету початкової та мистецької освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

РОБОТА НАД МОВНИМ ОБРАЗОМ МАТЕРІ В КОНТЕКСТІ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті йдеться про мовний образ матері й методику роботи над ним задля мовленнєвого розвитку учнів початкової школи. Визначено поняття “мовний образ”, окреслено смислові компоненти мовного образу матері в українській мовній картині світу, досліджено мовні засоби вираження образу. На основі аналізу текстів підручників з літературного читання визначено, які із загальномовних компонентів цього образу актуалізовано.

Ключові слова: мовний образ; образ матері; мовленнєвий розвиток; літературне читання.

Літ. 12.

Sophiya Dunas, Master Student at the Faculty of Primary and Artistic Education Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

THE WORK CONCERNING THE LINGUISTIC IMAGE OF THE MOTHER IN THE CONTEXT OF THE LITERARY DEVELOPMENT OF PUPILS OF PRIMARY SCHOOLS

The article deals with the linguistic image of the mother and the method of working on it for the speech development of pupils of elementary school. The concept “linguistic image” is defined; the semantic components of the linguistic image of the mother are outlined in the Ukrainian linguistic picture of the world. On the basis of analysis of texts of textbooks on literary reading, it is determined which of the general components of this image are updated.

It was found out that the linguistic image of the mother is presented in the textbooks “Literary Reading” in several semantic planes: “the woman who gave birth to children”, “The Virgin”, “Ukraine”. Authors of textbooks find such works for children’s reading, in which writers use folk instruments, as well as author’s artistic notions, comparisons, metaphors, hyperbolas, expressing their attitude to the Mother as the greatest sanctuary and creating the image of goodness, happiness, tenderness. Instead, the mentioned names do not update the names of the Ukrainian language epithets on the designation of the disadvantaged mother.

The purpose of working on the linguistic image of the mother in elementary school, in addition to speech development, is to improve the skills of conscious expressive reading; expansion and deepening of knowledge of students about the importance of mother in human life; the formation of a culture of feelings among children; the formation of skills of expressive recite of poetry; expanding the knowledge about the celebration of the Mother’s Day in Ukraine.

Keywords: the linguistic image; the image of mother; speech development; literary reading.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими та практичними завданнями. Однією з важливих і актуальних проблем сучасної методики викладання української мови в початкових класах є проблема

розвитку мовлення молодших школярів. Лінгводидакти говорять про комунікативно-мовленнєвий розвиток як складник цілісного розвитку особистості дитини. Комунікативно-мовленнєвий розвиток – це процес становлення форм і засобів взаємодії дитини з довкіллям, у якому відображені новоутворення емоційно-вольової, когнітивної, особистісної сфери людини як суб'єкта спілкування (Т. Піроженко). За цього вказують на такі детермінанти розвитку мовлення дитини, як середовище, потреба у спілкуванні, діяльність.

Про визначальну роль у мовленнєвому розвитку учнів комунікативно-мовленнєвого принципу йдеться і в програмі для початкової школи (“Літературне читання”). Цей принцип полягає у формуванні в молодших школярів досвіду міжособистісного спілкування, комунікацію з джерелом інформації. Під час навчання відбувається інтенсивний розвиток всіх характеристик навички читання вголос і мовчки при провідній ролі смислового читання; учні опановують прийоми виразного читання, уміння будувати власні висловлювання за змістом прочитаного (прослуханого), виявляють готовність уважно слухати й розуміти співрозмовника, беруть участь у діалозі [8].

Сьогодні учитель має багато шляхів реалізації цього принципу, один із яких – аналіз мовних образів та засобів їхнього вираження. Мовний образ – це складна ментально-лінгвальна категорія, яка, з одного боку, будучи закорінена у психіку, виражає відношення між предметними реаліями у свідомості людини, а з іншого, втілюючись у словесно-знакову форму, відтворює сутність концептуальної структури [12, 13]. Це не статична, а динамічна категорія, що передбачає формування образу мовними засобами.

Образ матері – один з ключових образів української культури, словесний символ [11, 180]. Втрачаючи ознаки конкретної особи, на перший план у символі здебільшого висувуються ознаки її властивості, що створюють навколо особи певний ореол піднесення над рівнем подібних. До таких слів-образів, що утворилися на ґрунті назв осіб, в українському національно-культурному просторі відносяться, зокрема, *мати*, основними компонентами смислу якого є *мир, злагода, щастя, родина, рідний край, Україна* [5, 251 – 253].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Актуальність дослідження культурно значущих слів (слів-символів, мовних образів, ключових концептів, констант культури) підтверджується низкою різноаспектних досліджень. Про *матір* не як лексико-семантичну, а як лінгвокультурологічну

категорію йдеться у В. Кононенка [5], У. Марчук [9], Н. Данилюк [2], А. Огар [10; 11].

Скажімо, О. Діброва зазначає, що власне концепт *материнство* як смислове ядро мовної особистості матері у свідомості жінки поступово набуває нових концептуальних нашарувань, збільшується його об'єм та конкретизується зміст, трансформується структура. У тематичному репертуарі матері переважають такі концептуальні сфери, які безпосередньо пов'язані з появою дитини: *підкування, материнська любов, хвилювання* [3].

Метою статті є з'ясування особливостей відображення мовного образу матері в підручниках для початкової школи та роль мовних засобів його вираження у мовленнєвому розвитку учнів.

Виклад основного матеріалу. У багатьох етнокультурах *мати* постає як символ життя, родини, злагоди, щастя. Українці глибоко пошановували своїх матерів, які охороняли домашнє вогнище, народжували спадкоємців, приносили у сім'ю турботу й затишок. Трактують матері як тієї, що продовжує рід, виховує дітей, пов'язана з чоловіком (батьком), є антиподом мачухи чи свекрухи, – це універсальні ознаки концепту *мати* в індоевропейському лінгвокультурному просторі. Особливе вшанування матері, надання їй виняткового значення, статусу найріднішої – характерно для слов'янської ментальності; бачення матері як універсального джерела, початку чогось притаманне романо-германській ментальності [9]. В українській лінгвокультурі, окрім зазначених спільних рис, образ *мати* охоплює ще дві семантичні сфери. Перша – *мати Божа, Богородиця*, яка породила Христа (її ословлюють епітети на взір *найсвятіша, праведна, благословенна, скорботна*). Друга – *рідна земля, природа, батьківщина*. Саме образ землі-матері належить до тотемів давніх українців, отож зрозуміло чому статус провідного має український концепт *земля*. Здавна люди бачили в землі годувальницю, а біблійні тексти сприяли поширенню вчення про створення людини із землі, що надало їй особливого, божественного статусу. Однак релігійні настанови подали землю і як місце гріхопадіння, страждання й суєти на протигагу святому небу, тому опозиція *небо – земля* виявляє протиставлення сфери ідеального, духовного, доброго сфері матеріального, злого. Ці ментальні утворення – давні й винятково вагомні, про що можна судити з огляду на те, що обидва охоплюють як конкретні, так і абстрактні складники (земля – це країна, ґрунт, суша й мати,

життя, духовна підвалина; небо – видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола й рай, вись людського духу), тобто відбулася їхня розбудова: первинні конкретні уявлення поповнилися ще конкретними й абстрактними даними [10, 95].

Три смислові лінії поняття “мати” відображають лексикографічні джерела, зокрема: *мати* – жінка, що народжує дітей; *мати* – рідна земля, природа, батьківщина; *мати* – Матір Божа [1, 193 – 194]. Кожну із цих ліній ословлює відповідно певна низка епітетів, за кожним з яких – національна картина світу, відбиті в означуваності умови соціального й духовного життя народу. Перший епітетний ряд (мати – жінка, що народжує дітей) – найрозгалуженіший – охоплює різноаспектні характеристики: зовнішній вигляд (*чорнобрива, гарна, сива, смуглява, худа, висока, сухенька, змарніла*), вік (*молода, стара, древня*), риси характеру (*добра, недобра, побожна, правдива, чуйна, мила, ніжна, всещедра, сувора*), психологічний стан, психологічне сприйняття (*безпомічна, безталанна, безчасна, бідна, бідолашна, божевільна, блаженна, весела, всеблаженна, виснажена, втомлена, грішна, животворна, журлива, зажурена, заклопотана, заплакана, засмучена, згорьована, многострадана, невсипуща, невтішна, нещасна, обезуміла, онімліла, печальна, покинута, праведна, сердечна, сердобольна, скорбна, скорботна, стомлена, стривожена, сумна, сумноока, сумночоло, турботлива, усміхнена, щаслива, ясноока*). Навіть побіжний погляд виокремлює серед останньої низки епітетів сильне смислове ядро “страждання, заклопотаність”. Саме такою постає українська мати на основі аналізу ілюстративного матеріалу – української художньої літератури та сучасних газет [1, 6].

Підручники для початкової школи, зокрема “Літературне читання”, пропонують чимало творів про матір, у яких в образі матері на перший план проступають такі характеристики, як рідна, найдорожча, добра, турботлива, сонячна, завжди готова прийти на допомогу, досвідчена, берегиня сім’ї:

1. Тільки без мами не можна нізащо, бо найдорожче стоїть за словами:
в світі усе починається з мами... (А. Костецький)
2. Гарна писанка у мене,
Мабуть, кращої нема.
Мама тільки помагала,
Малювала ж я сама (К. Перелісна).
3. Мамо, іде вже зима,
Снігом травичку вкриває,

В гаю пташок вже нема...

Мамо, чи кожна пташина

В вирій на зиму літає? –

В неньки спитала дитина (Леся Українка).

4. В снах літаю до зірок...

– Час вставати, сину... –

**Тільки мама збудить так
лагідно дитину** (В. Лучук)

5. Як бачу – **мати готувала скриню в дорогу.**

Складала одужу. Поклала якесь насіннячко, зілля, а тоді й мій буквар та батькову сокиру. Ще розглянулася по хаті, зняла зі стіни образ святий і довго-довго дивилася на нього (І. Боднарчук).

6. Найдорожче в світі слово

Так звучить у рідній мові:

Мати, Матінка, Матуся,

Мама, Мамонька, Мамуся!

Називаю тебе я,

Рідна ненечко моя! (В. Гринько)

У фольклорі зафіксовано розвинутий синонімічно-варіантний ряд на позначення матері: *мати, матінка, матіночка, матуся, матусенька, матусечка; мама, мамка, мамуненька; неня, ненька* [2, 15]. До нього входить чимало пестливо-зменшених утворень, з якими автори підручника пропонують ознайомитись школярам у поетичній формі. Значення кровної близькості наголошено за допомогою займенників *моя, прикметника рідна* та його пестливих форм *рідненька, ріднесенька, ріднесечка*. Асоціації *мати* – діти (дитина, дочка, син) знаходять свій вияв у двох семантичних площинах: “дітям добре з матір’ю” – “дітям дуже погано без матері”: *Сидить **мати** на скрині сумна, як осінь. ... Посідали ми на скриню, обсіли маму, як курчата квочку, та й плачемо* (І. Боднарчук).

Порівняння із компонентом *як мати*, у яких нерідко наявна лексема *дитина (діти)*, реалізують контекстуальні значення “дуже чекати”:

І до білої хатинки,

Немов мати до дитинки,

Вийшло сонце, засвітило

І хатинку звеселило (Леся Українка)

Як бачимо, продиктований важкими українськими реаліями образ сумної, прибитої горем матері не відбивають підручники для початкової школи, що виправдано, зважаючи на аудиторію. Натомість дібрано твори, у яких образ матері обрамлено ореолом щастя, радості, добра. Насамкінець зазначимо, що в підручниках “Літературне читання” 2 – 4 класів [5 – 7] до мовного образу матері апелюють Анатолій Костецький, Борис Грінченко, Василь

Скурагівський, Варвара Гринько, Ганна Чубач, Леся Українка, Михайло Стельмах, Дмитро Білоус, Дмитро Павличко, Андрій Малишко, Михайло Стельмах. Уважаємо, що можна було б до кола читання учнів початкової школи залучати більше творів про матір, приміром казки Л. Храпливої-Щур, І. Мацко тощо.

Друга смислова лінія “*мати – рідна земля, природа, батьківщина*”. Не дивно, що багато означень також об’єднуються довкола семи “страждань”: *бездоляна, безталанна, заплакана, зчорніла, скривавлена, чорна*. Однак цей ряд зрівноважують епітети оптимістичного плану: *благословенна, життєдайна, ласкава, мила, ніжна, пречиста, рідна, щира*. Саме в такій іпостасі постає рідна земля у творах для дитячого читання:

... Буває, часом спліну від краси.

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,

оці степи, це небо, ці ліси,

усе так гарно, чисто, незрадливо,

усе як є – дорога, явори,

усе моє, **все зветься Україна.**

Така краса, висока і нетлінна,

що хоч спинись і з Богом говори... (Л. Костенко)

Нема без кореня рослини,

а нас, людей, без Батьківщини (М. Чернявський)

Батьківщина – це труд і свято,

Батьківщина – це мама і тато,

це твої найщиріші друзі

і бджола у веснянім лузі (А. Костецький)

Остання смислова лінія “*мати – Матір Божа*” – найменш презентабельна – усього 9 одиниць: *благословенна, горда, найсвятіша, пишна, праведна, свята, скорбна, скорботна, хороша*. Хоча, скажімо, семантична паралель *Мати – Богородиця* виразно представлена в багатьох творах Т. Шевченка. Атрибутивні одиниці високого стилю, взяті з Біблії, слугують поетові для зображення Матері Ісуса Христа: *Божя, благословенная, праведна, преправедна, свята, напр.: Божя Мати! / І заступи нас, і укрий!* (“Неофіти (Поєма)”); *Та плаче праведная мати / Колиску тую плетучи* (“Марія (Поєма)”); *Благословенная в женах / Святая праведная мати / Святого сина на землі* (“Неофіти (Поєма)”); *Од гіршого ж тебе спасла / Твоя преправедная мати* (“Во Іудеї, в они дні...”); *Бо за сином / Святая мати всюди йшла* (“Марія (Поєма)”). До них долучено тавтологічні вислови метафоричного змісту, як-от: *Все упованіє моє / На тебе, мати, возлагаю. / Святая сило всіх святих* (“Марія (Поєма)”) [2, 17].

Отож мати для дитини є першоджерельним

та незмінним носієм соціокультурних якостей. З образом матері пов’язане формування менталітету як певного образу мовомислення, що психогенетично та лінгвістично формується з дитинства. Дитячі віршики, казки, колискові пісні – усе це дитина сприймає від матері [3], тому учням найближчим є саме образ матері.

Метою роботи над мовним образом матері у початковій школі, окрім мовленнєвого розвитку, є вдосконалення навички свідомого виразного читання; розширення і поглиблення знань учнів про значення матері в житті людини; формування у дітей культури почуттів; виховання шанобливого ставлення до матері; формування навичок виразного декламування віршів; розширення знань учнів про святкування Дня Матері в Україні; виховування почуття чуйності та ввічливості до матерів, бабусь, жінок.

Висновки. Отже, мовний образ матері представлено в підручниках “Літературне читання” у кількох семантичних площинах: “жінка, що народила дітей”, “Богородиця”, “Україна”. Автори підручників добирають такі твори для дитячого читання, у яких письменники послуговуються фольклорними засобами, а також авторськими художніми означеннями, порівняннями, метафорами, гіперболами, виражаючи своє ставлення до Матері як найбільшої святині й створюючи образ добра, щастя, ніжності. Натомість у зазначених творах не актуалізовано зафіксовані Словником епітетів української мови номени на позначення обездоленої матері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; за ред. Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.

2. Данилюк Н. Мовний образ матері в народних піснях і в поезії Тараса Шевченка / Н. Данилюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – 2014. – № 12. – С. 14–19.

3. Діброва О. В. Лінгвопоетичні особливості образу матері в збірці бориса олійника “Сива ластівка” / О. В. Діброва // Режим доступу: <https://naub.oa.edu.ua/2013/linhvopoetychni-osoblyvosti-obrazu-materi-v-zbirtsi-borysa-olijnyka-syva-lastivka/>

4. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 440 с.

5. Літературне читання: підруч. для 2-го класу / Савченко О. Я. – К.: Видавничий дім “Освіта”, 2012. – 160 с.

6. Літературне читання: укр. мова. для загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою: підруч. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. Закл. / Віра Науменко – К: Генеза, 2014. – 176 с.
7. Літературне читання. Українська мова. 4 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / Савченко О. Я. – К: Видавничий дім “Освіта”, 2015.
8. Літературне читання. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів 2–4 класи // Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
9. Марчук У. Б. Особливості функціонування концепту *мати* (мама) в індоєвропейському лінгвокультурному просторі / У.Б. Марчук. – Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/28781-Osoblivost%D1%96_funk%D1%81%D1%96onuvannja/1.html
10. Огар А. Ключові концепти українського дискурсу (концепти душа, серце, розум, доля, мати, любов/кохання, свобода) / Анна Огар // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія “Філологія” / ред. кол. Надія Скотна (шеф-редактор), Марія Федурко (головний редактор) та ін. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. – Випуск 40. – С. 91 – 98.
11. Ohar A. Ukrainian concept sphere: the appearance aspect / Ohar A. // Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – С. 176–184.
12. Щепанська Х. А. Мовний образ серця в українській поезії XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Х. А. Щепанська. – Львів, 2014. – 20 с.
- obrazu materi v zbirtsi borysa oliynyka “Syva lastivka” [Lingvo-poetic features of the image of the mother in the collection of Boris Oliynik “Siva swallowtail”]. Retrieved from: <https://naub.oa.edu.ua/2013/linhvopoetychni-osoblyvosti-obrazu-materi-v-zbirtsi-borysa-olijnyka-siva-lastivka> [in Ukrainian].
4. Kononenko, V. I. (2013). *Symvoly ukrainskoi movy* [Characters Ukrainian language]. Kyiv; Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarp. nats. un-tu im. V. Stefanyka, 440p. [in Ukrainian].
5. Savchenko, O. Ya. (Eds.). (2012). *Literaturne chytannya: pidruch. dlya 2-ho klasu* [Literary Reading: Under the Handbook. for the 2nd grade]. Kyiv: Osvita, 160p. [in Ukrainian].
6. Naumenko, V. (Eds.) (2014). *Literaturne chytannya* [Literary Reading:]. Kyiv: Heneza, 176 p. [in Ukrainian]
7. Savchenko, O. YA. (Eds.) (2015). *Literaturne chytannya: pidruch. dlya 4-ho klasu* [Literary Reading: Under the Handbook. for the 4th grade]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian]
8. Literaturne chytannya. Navchalna prohrama dlya zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv 2–4 klasy – Literary reading. Educational program for general educational institutions of 2-4 classes Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> [in Ukrainian]
9. Marchuk, U. B. Osoblyvosti funkcionuvannia kontseptu maty (mama) v indoevropaiskomu linhvokulturnomu prostori [Features of the concept mother (mother) in the Indo-European linguistic-cultural space]. Retrieved from http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/28781-Osoblivost%D1%96_funk%D1%81%D1%96onuvannja/1.html [in Ukrainian]
10. Ohar, A. (2017). Klyuchovi kontsepty ukrayinskoho dyskursu (kontsepty dusha, sertse, rozum, dolya, maty, lyubov/kokhannya, svoboda) [Key Concepts of Ukrainian Discourse (Concepts of Soul, Heart, Mind, Fate, Mother, Love / Love, Freedom)]. *Problems of the Humanities: Collection of Scientific Papers of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Series “Philology”*, vol. 40, pp. 91 – 98. [in Ukrainian].
11. Ohar, A. (2017). Ukrainian concept sphere: the appearance aspect. *Native word in the ethno-cultural dimension*, pp. 176 – 184. [in English].
12. Shchepanska, Kh. A. (2014). Movnyi obraz sertsia v ukrainskii poezii XIX stolittia [Language image of heart in the Ukrainian poetic discourse of the XIX century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv, 20 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2018